

NAUJA KNYGA APIE KLAIPĖDOS ISTORIJA IR ARCHEOLOGIJA

(VLADAS ŽULKUS. VIDURAMŽIŲ KLAIPĖDA. MIESTAS IR PILIS. ARCHEOLOGIJA IR ISTORIJA. VILNIUS: ŽARA, 2002.)

Jonas Genys

Klaipėda 2002 metais pažymėjo savo istorijos 750 metų jubiliejų. Autorius pratarmėje pažymi, kad ši monografija leidžiama lietuvių ir vokiečių kalbomis, „taip natūraliai tęsiami jau 750 metų trunkantys lietuvių ir vokiečių santykiai Klaipėdos istorijoje“ (P. 8). Tiesa, kol kas išleistas lietuviškasis knygos variantas, tačiau netrukus pasirodys „Viduramžių Klaipėdos“ vertimas ir į vokiečių kalbą.

Ši knyga apie Klaipėdos archeologiją ir istoriją nėra pirmas apibendrinamojo pobūdžio V. Žulkaus darbas, skirtas senajai Klaipėdai. Knygos autorius jau beveik trisdešimt metų vadovauja archeologiniams tyrimams Klaipėdoje. Dar 1977 metais pasirodė pirmasis išsamus straipsnis, apimantis Klaipėdos raidą XIII – XVII a.¹ Vėliau, 1991 metais, išleista studija „Klaipėdos senojo miesto raidos modelis“², o 1994 metais – naujaisi Klaipėdos istorijos ir topografijos bruožams XIII – XVI a.³ tyrinėjimai. Nauja monografija yra nuoseklus Klaipėdos archeologijos ir istorijos tyrinėjimo rezultatas.

Aptariant „Viduramžių Klaipėdą“ pirmiausia reikėtų pažymėti, kad knyga gausiai iliustruota (net 112 pav.). Tai knygą daro patrauklią ne tik tyrinėtojams, bet ir plačiajai visuomenei, besidominčiai Klaipėdos praeitimi. Autoriaus rašymo stilius, kai kurių skyrių pavadinimai (pvz., „Archeologai Klaipėdoje“, „Klaipėdiečio diena“) ir jo paties nuostata nepaversti knygos archeologinės medžiagos skelbimu (P. 8) patvirtina tą patį – knyga skirta universaliai skaitytojai. Tai nėra knygos trūkumas, nes mokslinis pateikimas, reziumė vokiečių kalba, asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės atitinka visus akademinę studijai keliamus reikalavimus. Autoriaus parengta monografija – naujas, pozityvus reiškinys Lietuvos archeologijos, istorijos istoriografijoje. Beje, tokių Lietuvos miestų archeologijai skirtų monografijų daugiau ir nėra.

Pirmiausia dėl knygos pavadinimo. Knygos pavadinimas lyg ir turėtų apibrėžti tyrinėjamąjį objektą bei jo chronologiją. Deja, viduramžių Klaipėdai (o ypač miestui) skirta palyginti nedidelė monografijos dalis. Daugiausia tyrinėtojas disponuoja naujųjų amžių archeologine medžiaga, kuri rasta jau po reformacijos (1525 m.) susiformavusiuose kultūriniuose sluoksniuose. Didelė dalis koklių, kaip ir unikalūs auksiniai piliavietėje rastas žiedas, – jau renesanso stiliaus objektai. Knygos turinys atsako į klausimą kodėl taip atsitiko – tiesiog XIII – XV a. archeologinės medžiagos labai negausu, daugiausia senojo miesto sluoksnių sunaikinta. Iš esmės monografijoje rašoma apie viduramžių ir naujųjų amžių (gotikinę ir renesansinę Klaipėdą).

Po pakankamai žaismingai parašyto įvado ir lakoniškos šaltinių, istoriografijos ir tyrinėjimų apžvalgos monografijos autorius aptaria Lietuvos pajūryje vėlyvajame geležies amžiuje gyvenusius kuršius, t.y. situaciją iki Klaipėdos įkūrimo. Aptarus Lamatos ir Mėguvos žemes, jų ribas, didesnis dėmesys skiriamas Pilsoto žemei (kurioje 1252 m. ir buvo pastatyta Klaipėdos pilis ir įkurtas miestas) ir klausimui, „ar Klaipėda buvo šios žemės centras?“ (P. 14 – 19). Kalbama apie laikotarpį iki Vokiečių ordino. Aptartos kuršių pilių vietos, išryškinti bent 4–5 gyvenviečių „spiečiai“ (P. 16) pateikia bendrą vaizdą apie Pilsoto apgyvendinimo struktūrą. Politinio-administracinio žemės centro vaidmenį autorius skiria Eketės piliakalniui su 6 ha dydžio gyvenvieta. Ar Klaipėda jau buvo įkurta prieš pastatant Memelburgo pilį vis dėlto lieka su klausuku. Naujas radinys – vertikalių audimo staklių pasvaras, rastas XVII – XVIII a. supiltoje princo Karlo bastiono žemėje, yra datuojamas tipologiškai laikotarpiu iki XIII amžiaus (imtinai). Akivaizdu, kad jis nėra kiek

nesustiprina hipotezės, kad iki Ordino kolonizacijos čia būta kuršių gyvenvietės. Tačiau kad jų būta netoliese – kelių kilometrų atstumu nuo dabartinio senamiesčio – rodo daugelis žinomų archeologijos paminklų.

Kitas dalykas, kuris labai svarbus miesto vardo etimologijai, yra teiginys, kad Nemunas jo žemupyje vietinių žmonių kalba buvo vadinama Memele (P. 19). Jis remiasi popiežiaus Inocento IV 1253 m. rugpjūčio 23 d. bule. Reikėtų pažymėti, kad Memelio baltišką etimologiją anksčiau yra paskelbęs K. Demereckas⁴. Beje, V. Žulkaus nurodytame šaltinyje ne tik paminėtas Memele pavadinimas, bet ir nurodyta jo vietinė (o nesugalvota vokiečių) kilmė.

Kalbant apie pilies ir miesto ankstyviausius raidos etapus iškyla šaltinių trūkumo problema. V. Žulkaus monografijoje panaudoti turbūt visi įmanomi šaltiniai, naujausi vokiečių istorikų (T. Torbuso, B. Jähningo ir kitų) tyrinėjimai, tačiau jų aiškiai nepakanka. Todėl tik fragmentiškais istoriniais faktais, kaip rodo monografija, gana nedaug galima pasakyti apie XIII a. mūrinę aptvarinio tipo pilį, tik hipotezių lygmenyje galima kalbėti apie XIII – XIV a. pirmosios pusės miestą, nes seniausios priešpilyje buvusios gyvenvietės liekanos – kaulų apdorotojo dirbtuvėlė, gatvių klojiniai dendrochronologiškai datuojami 1374 m. (P. 33). Iki šiol daugiausia tyrinėta tik šiaurinė dabartinės piliavietės dalis, joje ankstesnių mūrų kaip iš XIV a. antrosios pusės nerasta. Reikėtų pažymėti, kad XIV – XV a. pilies ir miesto situacija jau daug aiškesnė ir monografijos autoriaus teiginiai nekvestionuojami. Taigi XIII – XIV a. pirmosios pusės pilies sluoksnių (iki 1360 metų pilies perstatymo) kol kas nerasta. To laikotarpio priešpilio sluoksniai, jei jų ir buvo, yra sunaikinti dažnų pilies rekonstrukcijų metu. Monografija labai aiškiai parodo, kokia svarbi pilies ir miesto viduramžių rekonstrukcijai pietvakarinės dabartinės piliavietės dalies teritorija. Tik nuoseklūs archeologiniai tyrimai šioje piliavietės dalyje gali patvirtinti ar paneigti prof. V. Žulkaus pateiktą ankstyvosios (XIII – XIV a. pirmos pusės) Klaipėdos raidos modelį, suteikti konkretesnių radinių to meto architektūrai, istorijai pažinti.

XV a. pab. – XVI a. pradžioje miesto topografija dar kartą pasikeičia, ir ji jau daug aiškesnė, t.y. miestas persikelia į dabartinio senamiesčio teritoriją. Pirmieji žinomi XVI a. pilies projektai, detalesni istoriniai šaltiniai, seniausi žinomi XVII a. miesto planai ir platūs senamiesčio bei pilies archeologiniai tyrimai labai svarbūs miesto urbanistinėms problemoms spręsti (P. 40 – 62).

Skaitant monografijos skyrius, skirtus XVI – XVII a. planinei struktūrai, kvartalams, sklypams aptarti, kyla abejonių, kad vargu ar teisinga buvo iš knygos eliminuoti ar paminėti tik labai fragmentiškai senąją, jau XVI a. pirmojoje pusėje pradėjusį formuotis priemiestį – Odų gatvelę, vėliau (nuo XVIII a. pradžios) pavadintą Frydricho vardu. Žiūrint formaliai ir remiantis istoriniais šaltiniais, senamiestis iki 1722 metų buvo tik teritorija tarp Naujosios Danės (iškastos XVI a. pirmojoje pusėje) ir Senosios Danės (dab. Didžiosios Vandens gatvės). Tačiau 1627 m. suformavus miesto gynybinius įtvirtinimus, 1667 metais pradėjus užpylinėti Senąją Danę šios dvi dalys funkcionavo kaip vientisas urbanistinis vienetas. Be to, daugelis objektų – XVI – XVII a. miesto kapinės, šv. Jokūbo (lietuvų), Reformatų bažnyčios nuo XVII a. pab. taip pat buvo už Senosios Danės, t.y. Frydricho priemiestyje. Užpylus Senąją Danę, senamiesčio gatvelės buvo pratęstos pietų kryptimi (Vežėjų, Aukštoji ir kt.). Taigi XVI – XVII a. minėto priemiesčio gatvių tinklo formavimosi, pavienių kvartalų specifinių bruožų paminėjimas ar net tokių originalių sklypų kaip Tiltų g. 26–26 a⁵, apibūdinimas padėtų geriau suprasti Klaipėdos raidos XVI – XVIII a. specifiką, viso dabartinio senamiesčio vertę. Galbūt dėl tokio monografijos objekto ribų pasirinkimo liko neaptarti XVII – XVIII a. miesto gynybiniai pylimai.

Monografijos skyriai „Miesto raida XVI – XVII a.“ ir „Pastatai“ parašyti archeologinės medžiagos pagrindu, detalai aptartos senamiesčio gatvės, kvartalai, sklypai, kasinėjimų metu ištirti pastatai. Čia aptariamas apstatymo prie gatvių pobūdis, nustatytas senamiesčio sklypų modulis, rekonstruoti septyni sklypų užstatymo tipai (16 pav.). Visa ši medžiaga, sudėta į vieną vietą rodo, kad iš XVII – XVIII a. miesto planų susiformavęs labai taisyklingo senamiesčio apstatymo stereotipas bent jau XVI a. netaikytinas be išlygų. Tyrimai rodo ir apstatymo linijos įvairovę, ir tai

kad kai kurios gatvės XVI a. pradžioje (pvz., Jono gatvė) buvo užtvirtos (P. 47). Ne visai aiški lieka senamiesčio pagrindinės – Turgaus gatvės – linija. Anot V. Žulkaus, ši gatvė ties Mėsininkų gatve XVI a. pradžioje buvo net 5,5 m siauresnė. Tuo tarpu 2002 metų archeologiniai tyrimai Turgaus g. 13 rodo, kad toje vietoje XVI a. pirmoje pusėje ji galėjo būti daug platesnė nei dabartinė. XVI a. pastatai buvo patraukti nuo dabartinės „raudonosios“ linijos apie 2,7–3,5 m. į sklypo gilumą⁶.

Vertingas knygos skyrius apie Klaipėdos pastatus. Iki šiol Lietuvos archeologai labai mažai rašė apibendrinančių straipsnių apie miestų medinę ar mūrinę statybą. Išimtis būtų dar 1959 – 1960 m. A. Tautavičiaus paskelbti straipsniai apie Vilniaus Žemutinės pilies medinę statybą⁷. Tiesa, ir vėliau archeologai, pateikdami vieno ar kito objekto tyrimų duomenis, yra paskelbę ir daugiau pavienių pastatų, tačiau išsamesnių apibendrinamojo pobūdžio darbų apie viduramžių miestų pastatus pasigendama. Taigi šis skyrius labai aktualus Lietuvos ir užsienio tyrinėtojams, juolab kad pateikta pastatų tipologija, kuria naudosis ir kiti archeologai, tyrinėjantys pastatus.

Šiokių tokių abejonių kelia V. Žulkaus pateikta pastatų tipologija, kurios pagrindu paimta konstrukcija. Autorius pastatus skirsto į tokias grupes: stulpiniai, rentiniai, pastatai su rūšiais ir pusrūšiais, karkasiniai, fachverkiniai ir mūriniai (P. 53 – 61). Mūsų nuomone, diskutuotinas pastatų su rūšiais ir pusrūšiais išskyrimas į atskirą grupę, kadangi jie pagal konstrukciją yra fachverkiniai, karkasiniai arba mūriniai.

Didelis knygos skyrius skirtas miesto bažnyčioms. Deja, dėl menko archeologų įdirbio šioje srityje, knygos autoriui teko daugiausia remtis rašytiniais šaltiniais, istoriniais miesto planais. Ypač vertingas pirmą kartą Klaipėdos istoriografijoje paskelbtas Klaipėdos kapitulos vyresniojo ar probsto Burchardo antspaudas, datuojamas apie 1290 m. (29 pav.). Jis 2001 metais buvo rastas tyrinėjant Ordino pilį Ventspilyje (Latvija).

XIV skyrius, pavadintas „Klaipėdiečio diena“, pats plačiausias šios knygos skyrius (P. 80–101). Čia – būsto interjeras, apranga, valgio gaminimas, stalo indai, tualetų reikmenys, rašymo, pramogų klausimai. Skyrius parašytas daugiausia remiantis Klaipėdos senamiesčio ir pilies archeologiniais radiniais, kurie, tiesa, ne visada leidžia atskleisti visus klaipėdiečių kasdienybės bruožus. Tarp tokių reikia paminėti aprangos rekonstrukciją. Tyrinėjamojo laikotarpio drabužių ar jų fragmentų nėra išlikę. Tad autoriui beliko remtis tik XVI a. kokliuose vaizduojamais žmonių atvaizdais, viena kita geležine ar bronzine detale. Deja, į monografiją nepateko šiai temai labai aktualus renesansinis XVI a. vidurio koklis, kuriame pavaizduota moters prie krosnies figūra⁸. Detaliau pavyko aptarti klaipėdiečių odinį apavą, nes jo liekanų rasta daug. Turima medžiaga leidžia susidaryti gana išsamų vaizdą apie apavų rūšis, siuvimo technologiją, papuošimus.

Knygos skyriai apie laivybą ir laivų statybą (XV – XVI a.) parengti daugiausia rašytinių duomenų pagrindu. Todėl tai leidžia susidaryti gana vienpusišką vaizdą. Čia dominuoja duomenys apie Baltijos jūroje nuskendusius laivus, piratavimą jūroje, pradedant VIII a. kuršių plėšimais skandinavų pakrantėse. Duomenys įdomūs, daugelis jų paskelbti pirmą kartą, tačiau liko neaiškus Klaipėdos vaidmuo ir vieta to meto laivyboje. Duomenų apie tai tikrai nėra daug, tačiau dažnai autoriaus cituojamas G. Willoweitas pateikia šiek tiek duomenų apie muitus nuo XVI a. vidurio ir laivų, įplaukusių į Klaipėdos uostą nuo 1628 m., skaičių⁹. Kaip rodo šis ir kiti šaltiniai, XVI a. pab. – 1628 m. Klaipėdos uoste kasmet buvo užregistruojama iki 52 – 56 laivų. Tokių duomenų analizė bent iš dalies galėtų apibrėžti Klaipėdos vietą XVI – XVII a. Baltijos jūros laivyboje.

Knygos pabaigoje yra skyrius apie amatus ir prekybą. Čia išsamiai aptarta importuota įvairių rūšių keramika, koalininio molio pypkės, Klaipėdos kokliai, metalo ir gintaro apdirbimas. Šiame skyriuje dominuoja prekybos, importo klausimai. Mūsų manymu, šiame skyriuje labai trūksta išsamesnio amatų, nuo XVI a. vidurio pradėjusių burtis į cechus, apibūdinimo. Juk amatininkų cechai, kaip ir pirklių gildija, ir yra pagrindinis miesto ekonominio gyvenimo, urbanistinės plėtros variklis. Daug vertingų istorinių duomenų apie Klaipėdos amatininkų cechų kūrimąsi, jų nuostatus

1937 metais buvo paskelbta Klaipėdos laikraščio „Memeler Dampfboot“ priede „Der Grenzgarten“¹⁰

Reziumuojant galima teigti, kad Vlado Žulkus monografija – tai didelis mokslinis darbas, kaip jis pats rašo „stengiantis klijuoti laiko išsaugotas šukes, pagauti senosios Klaipėdos dvasios šešėlį“ (P. 134). Knyga vertinga ne tik tuo, kas „suklijuota“ ir paskelbta, bet ir tuo, kad ji paryškino problemiškausias pilies ir miesto istorijos bei archeologijos vietas, kurias galima bus atskleisti tik kryptingai tęsiant archeologinius tyrimus ir ieškant naujų, iki šiol nežinomų istorinių šaltinių.

¹ Žulkus V. Klaipėdos senamiesčio raidos XIII–XVII amžiais problemos. *Lietuvos TSR architektūros klausimai*. Vilnius, 1977. T. 5. Sąs. IV. P. 31–37.

² Žulkus V. *Klaipėdos senojo miesto raidos modelis*. UAB „Spauda“, 1991.

³ Žulkus V. Klaipėdos istorijos ir topografijos bruožai XIII–XVII a. (Archeologijos duomenimis). *Acta Historica Universitatis Klaipedensis, II. Klaipėdos miesto ir regiono archeologijos ir istorijos problemos*. Klaipėda, 1994. P. 5–14.

⁴ Demereckas K. Memelis – Klaipėdos vardas. *Vakarų baltų istorija ir kultūra, II*. Klaipėda, 1995. P. 34–39.

⁵ Genys J. Klaipėdos Frydricho priemiesčio urbanistinė raida XVI–XVIII amžiais. *Architektūros paminklai*. Vilnius, 1988. T. 11. P. 28.

⁶ Genys J. *Žvalgomųjų archeologinių tyrimų Klaipėdos senamiestyje, pastate Turgaus gt. Nr. 13 II etapo ataskaita*. Klaipėda, 2003. MLIM, Nr. AS 319.

⁷ Tautavičius A. XVI–XVII a. mediniai gyvenamieji pastatai Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje. *Iš Lietuvos kultūros istorijos*. Vilnius, 1959. T. II. P. 21–29; Tautavičius A. Vilniaus pilies teritorijos archeologiniai kasinėjimai. *Valstybinės LTSR architektūros paminklų apsaugos inspekcijos metraštis*. Vilnius, 1960. T. II. P. 3–48.

⁸ Genys J. Klaipėdos dekoratyvinės plokštės. *Muziejai ir paminklai, 5*. Vilnius, 1983. Pav. 17.

⁹ Willoweit G. *Die Wirtschaftsgeschichte des Memelgebiets*. Bd. II. Marburg/Lahn, 1969. Tabelle 57.

¹⁰ Das Handwerkerleben in Memel 1500–1750. *Der Grenzgarten*. Memel, 1937. Nr. 6–8.